

Н.М. Іванюк

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ОСНОВІ СОЦІАЛЬНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ

У статті відображено результати теоретичного й емпіричного дослідження щодо розуміння соціальної категоризації в концептуальному полі соціальної когніції. Окреслено вплив соціальної категоризації на утворення соціальних схем та встановлено психологічні особливості розвитку соціальної категоризації як чинника комунікативної компетентності студентів.

Ключові слова: когніція, соціальна категоризація, стереотипизація, репрезентації, схеми, комунікативна компетентність.

В статье рассмотрены достижения психологической науки в понимании социальной категоризации в концептуальном поле социальной когнитивности. Определены влияние социальной категоризации на образование социальных схем и проанализированы психологические условия и средства развития социальной категоризации как фактора коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: когнитивность, социальная категоризация, стереотипизация, репрезентации, схемы, коммуникативная компетентность.

The article considers the achievement of psychological science in understanding social categorization in the conceptual field of social cognition. The impact of social categorization in the formation of social schemes are revealed. Psychological peculiarities of social categorization as a factor of communicative competence are defined.

Keywords: Cognition, social categorization, stereotyping, representation scheme, communicative competence.

Постановка проблеми. На сучасному етапі наукового розвитку підхід до вивчення когніції не окреслюється лише поняттями когнітивної обробки та перетворенні інформації, а набуває ширшого характеру. Якщо на початку дослідження когніції У. Найсер визначав її як всі процеси, за допомогою яких сенсорні дані на вході перетворюються, редукуються, розвиваються, запам'ятовуються, пригадуються та використовуються [10], то на сьогодні це визначення не охоплює багатьох аспектів цього поняття. Адаже не береться до уваги той факт, що всі процеси відбуваються в певному соціальному контексті і тісно пов'язані з реальними потребами людини та її взаємодією з середовищем.

Аналіз поняття соціальної когніції в сучасній науці дає змогу окреслити її найсуттєвіші риси і, водночас, поставити питання про специфіку процесуальних складових окресленого поняття, що і стало предметом розгляду нашого дослідження. Оскільки когніція має соціальне походження, вона знаходить своє відображення у категоризації – процесі впорядкування осмисленого, його розподілі за категоріальними нішами.

Категоризація – одне з ключових понять в описі пізнавальної діяльності людини, пов'язане зі всіма когнітивними здібностями і системами в її когнітивному апараті, а також із здійснюваними в процесах мислення операціями – порівнянням, ототожненням, встановленням схожості і подібності і т. ін. Хоча здібність до категоризації, а отже, здатність класифікувати і розподіляти явища як ідентичні чи подібні виявляється у людини дуже рано, поза сумнівом, змінюється із віком і набуває більш довшеного характеру з нагромадженням досвіду, а, головне, із засвоєнням мови [1].

Аналіз дослідження проблеми. Дослідження різних аспектів соціальної категоризації простежується у працях Ш. Тейлор [13], С.Фіске, С. Нойберг [7], Х. Тешфел [12], В. Гудикунст [8], Т. Роджерс [11], Дж. Тернер [14], Дж. Дешамп, В. Дуаз [5] та інших. У психологічній літературі соціальна категоризація підводить під певні рубрики когніції об'єкти і фрагменти соціального світу. Зрозуміло, що для соціальної категоризації особливо важливими є буттєві або природні категорії, що ґрунтуються на особистісному досвіді.

Соціальна категоризація впливає на соціальні схеми, які індивіди застосовують у процесі взаємодії із зовнішнім світом. В. Гудикунст у визначенні природи соціальної категоризації найбільш важливими поняттями вважає особистість, події та об'єкти соціального середовища [8]. Вчений виділяє п'ять основних схем, які дозволяють визначити особистість, об'єкт чи подію як члена окремої категорії, забезпечують її зміст. Зокрема поділ здійснюється так: особистісні-схеми для групування суб'єктів на основі особистісних рис; я-схеми, що дозволяють упорядковувати соціальний досвід про свою особистість; схеми-дії, які послідовно розміщують всі життєві події в тріаді: причина-дія-наслідок; схеми-процедури, що дозволяють упорядковувати операції для виконання послідовних дій; схеми-ролі для

суб'єктів, що визначають модель поведінки в рамках існуючої соціальної ролі. Доцільним вважаємо використання схем-функцій для упорядкування соціальних об'єктів на основі їх функцій. На нашу думку, схеми-дії та схеми-процедури об'єднуються в одну систему подання знань, яка Р. Шанком розглядається як скрипт – сукупність послідовних епізодів (сцен) у цілісних життєвих подіях.

Зазначені схеми носять рефлексивний характер і відображають індивідуальний досвід окремо взятої особистості.

Проте В. Гудикунст вносить у свою теорію поняття стереотипів як «особливі типи рольових схем, які організують попереднє знання й очікування особистості про інших людей, що підпадають під конкретні соціальні категорії» [8, с.210]. Рольова схематика може ґрунтуватися на таких факторах, як стать, раса, вік тощо. Соціальна стереотипізація має місце, коли комплекс рис, ролей, емоцій, здібностей та інтересів набуваються індивідам, які категоризуються на підставі легко ідентифікованих характеристик [8]. Індивіди, що належать до стереотипізованої групи, є схожими один на одного і відмінними від інших груп за низкою атрибутів.

У нашому ж дослідженні стереотипи відносимо до схем категоризації, які відображають вплив національно-культурних і мовних факторів на структурно-функціональні і системні характеристики особистості, виражають специфічні для цієї культури концепти і реалії.

Варто зауважити, що С. Московічі стереотипи розглядає як частину соціальних уявлень, у його роботах наголошується на зв'язку соціальних уявлень і стереотипів з емоціями [6], підкреслюється вплив культури на стереотипи і їх колективний характер [9]. Так, розвиваючи теорію соціальних уявлень, А. Ечебаррія з колегами [6], ґрунтуючись на попередніх роботах, визначили узагальнену структуру соціальних уявлень, включивши в них, як невід'ємні елементи, атрибуції, соціальні установки, емоції і стереотипи, пов'язані з об'єктом уявлення.

Значний внесок у розвиток теорії соціальних стереотипів вніс І. Кон. Стереотипи він розглядав як явище соціокультурного рівня, стверджуючи, що в процесі соціального пізнання віддзеркалення групи, яка стереотипізується, відбувається опосередковано. На цей процес роблять вплив культурні традиції, звичаї і цінності групи, членом якої є суб'єкт [3]. В цілому, принципи соціокультурного підходу стали основою для розвитку проблематики соціального пізнання і стереотипу в роботах і інших дослідників.

До схем категоризації, які відображають вплив національно-культурних і мовних факторів, відносимо репрезентації, за основу дослідження якої взято теорію С. Московічі, і розглядаємо як психологічні характеристики членів певної групи, сформованих на колективному рівні, в комунікаціях і спільній діяльності. Соціальні репрезентації, на відміну від колективних уявлень Е. Дюркгейма, розглядаються не як статичні, які тяжіють над життям суспільства. Вони динамічні, і їх динаміка є конструктивно-пізнавальною активністю соціальних спільнот, які формують, змінюють, відтворюють ті чи інші концепції дійсності в комунікаціях і соціальних відносинах.

Згідно з С. Московічі, головною умовою формування та передачі соціальних репрезентацій слугує комунікація, в ході якої здійснюється інформаційний обмін, який створює загальний інтелектуальний простір. Саме комунікації відіграють провідну роль у процесах соціальних репрезентацій і є основним процесом, всередині якого існують і розвиваються соціальні репрезентації, знаходячи статус істини [4].

Соціальна категоризація, будучи способом побудови образу зовнішнього світу, орієнтує особу у власних якостях, дозволяючи знайти їй місце у ряді збудованих визначень. На противагу соціальній категоризації, соціальна стереотипізація та репрезентація, які спираються на зазначений феномен, слугують головним механізмом формування групових відмінностей і, отже, особовою ідентифікацією, а основним детермінантом стереотипізації є прагнення до позитивної соціальної ідентичності. Тобто вважаємо за необхідне окреслити основну відмінність між окресленими феноменами психологічної дійсності.

Мета дослідження полягає в емпіричному обґрунтуванні соціальної категоризації як чинника комунікативної компетентності, а також встановленні напрямів розвитку соціальної категоризації студентів.

Комунікативна компетентність ґрунтується на знаннях, навичках і вміннях, але ними не вичерпується, обов'язково охоплюючи особистісне ставлення до них людини, а також її досвід, який дає змогу ці знання «вплести» в те, що вона вже знала, та її спроможність збагнути життєву ситуацію, в якій вона зможе їх застосувати. Кожна компетентність побудована на поєднанні знань, навичок і вмінь, а також ставлень, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, тобто усього того, що можна мобілізувати для активної дії.

Комунікативну компетентність не можна вважати константною особовою характеристикою і представляти її як замкнутий індивідуальний досвід. Комунікативна компетентність зростає у міру освоєння особою культурних, соціально-етичних еталонів і закономірностей соціального життя в її розвитку і поліваріативній змінній.

До складу комунікативної компетентності входять когнітивні, емоційні і поведінкові компоненти. Когнітивний компонент пов'язаний з пізнанням іншої людини і включає здатність передбачати поведінку іншої людини. Емоційний компонент включає емоційну чуйність, емпатію, чутливість до іншо-

го, здібність до співпереживання і співчуття, увага до дій партнерів. Поведінковий компонент, перш за все, включає вільне володіння вербальними і невербальними засобами соціальної поведінки [2].

Методика. Дослідження проводилось у 2012-2013 роках на базі СНУ імені Лесі Українки. Вибірку становили 200 осіб віком 18-22 роки, а саме студенти за спеціальністю: видавнича справа – 15 осіб; журналістика – 29 осіб; документознавство – 30 осіб; психологія – 126 осіб.

Для дослідження соціальної категоризації як чинника комунікативної компетентності було обрано 11 методик, 9 з яких спрямовані на діагностику феноменів комунікативної компетентності (їхній вибір був зумовлений теоретичними даними) та 2 – на дослідження поняттєвого мислення.

Для перевірки взаємозв'язку соціальної категоризації із складовими комунікативної компетентності, було здійснено кореляційний аналіз. Для цього було обрано коефіцієнт кореляції Пірсона. На основі отриманих зв'язків було розроблено тренінгову програму для розвитку комунікативної компетентності засобами соціальної категоризації.

Оскільки процес соціальної категоризації – це своєрідна звичка працювати над проблемами, вміння особистості жити і діяти в суперечливому світі, тому, передусім, необхідно розвивати основні схеми соціальної категоризації. Відтак основними напрямками зазначеного феномену є розвиток соціальної категоризації, який відбувається поряд із розвитком складності тих діалогів і діалогових форм взаємодії, в які виявляється включеним індивід; вдосконалення процесів осмислення проблемних ситуацій, виявлення суб'єктом особистої та соціальної позиції, детермінант їх вирішення та посилення його орієнтації на пошук нових шляхів сутнісного розв'язання проблем та мінімізації особливостей, пов'язаних з неуспішною соціальною адаптованістю; розвивати особистісні якості, що детермінують активність, здатність долати труднощі, готовність до самостійного планування свого життя, кмітливість, впевненість у собі, адекватну орієнтацію людини в самій собі – власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації та готовності й умінні контактувати з людьми; виконання завдань, що підвищують толерантність, емоційну стійкість щодо важко вирішуваних завдань у ході поступового їхнього ускладнення, руху від успішного вирішення менш складних до вирішення складніших завдань.

Метою тренінгу було визначено розвиток функціональних процедур мислення та особистісних якостей, що сприяють розвитку соціальної категоризації як чинника комунікативної компетентності студентів. Тренінг включає 6 занять, орієнтовний час проведення коливався 2:00-2:30 години. Програма розвитку соціальної категоризації розрахована на студентів вищих навчальних закладів. Було сформовано 2 експериментальні групи в кількості по 12 студентів та одна контрольна група в кількості 24 студентів.

Для перевірки ефективності використання програми розвитку соціальної категоризації як чинника комунікативної компетентності проводилися діагностичні заміри до і після проведення соціально-психологічного тренінгу за показниками соціальної комунікативної компетентності (правдивість, відкритість, логіка, емоційна стійкість, життєрадісність, чуттєвість, незалежність, самоконтроль, схильність до асоціальної поведінки) та соціального мислення. Для підтвердження значущих відмінностей ми використовували t-критерій Стьюдента (табл.1).

Отримані дані дають змогу стверджувати про існування статистично значущих відмінностей у показниках комунікативної компетентності та соціального мислення студентів до та після тренінгу, оскільки було досягнуто критичне значення t-критерій Стьюдента ($n=24$; $t=2,18$; $p < 0,05$).

Таблиця 1
Відмінності у показниках комунікативної компетентності та соціального мислення студентів до та після тренінгу

Показники	До проведення тренінгу		Після проведення тренінгу		Т-критерій Стьюдента
	Середнє значення	Стандартна похибка	Середнє значення	Стандартна похибка	
Л (правдивість-неправдивість)	6,57	0,87	4,22	0,92	2,35
А (відкритість-замкненість)	14,32	0,81	11,12	0,61	3,2
Д (життєрадісність-серйозність)	9,86	0,96	6,56	0,78	3,3
К (чуттєвість-реалістичність)	13,29	0,87	15,99	0,84	2,7
П (схильність до асоціальної поведінки)	15,86	1,71	13,34	2,09	2,5
М (незалежний-залежний)	9,29	0,92	12,19	0,84	2,9

Н (самоконтроль-імпульсивність)	12,14	1,03	14,94	0,37	2,8
В (розвиненість-нерозвиненість логіки)	10,00	1,51	12,00	0,87	-1,146
С (емоційно стійкий-нестійкий)	9,71	1,70	10,43	1,45	-0,320
Поняттєве мислення («логіка зв'язків»)	12,71	1,30	13,14	1,70	-0,200

Спостерігається позитивна динаміка за всіма показниками в експериментальних групах, у контрольній групі значних відмінностей виявлено не було, що може свідчити про ефективність застосованої програми.

Учасники мали змогу оцінити ефективність тренінгу за допомогою спеціально розробленої анкети, яка включала міру можливості використання набутих знань та навичок у повсякденному житті та міру ефективності тренінгу.

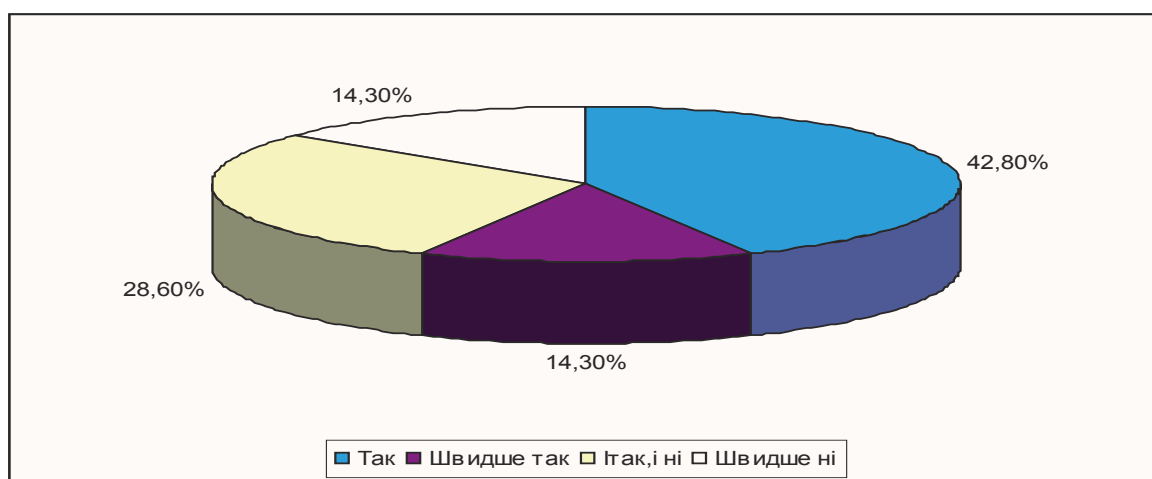

Рис.2. Оцінка учасниками можливості використання набутих знань та навичок у повсякденному житті

Результати анкетування показали, що 42,8% учасників вважають, що зможуть використовувати набуті знання та навички у повсякденному житті. 14,3% опитаних визнають, що швидше зможуть використовувати набуті знання, ніж не зможуть. Понад чверть опитаних (28,6%), своєю чергою, зазначають, що однаково зможуть і не зможуть використовувати отримані знання та навички у повсякденному житті. Лише 14,3% учасників зазначають, що швидше не зможуть їх використовувати (рис.2).

Результати теоретичного та емпіричного аналізу дають змогу зробити такі **узагальнення**.

У процесі дослідження було виявлено зв'язок між комунікативними складовими особистості та її поняттєвим мисленням. Зокрема результати теоретичного та емпіричного дослідження проблеми дають змогу зробити висновок про доцільність вивчення соціальної категоризації особистості через дослідження певних форм вираження комунікативної компетентності. Подібна логіка дослідження пояснює природу когнітивних категоріальних утворень, а також їх динаміку в структурі особистості під впливом мовного середовища.

Література:

1. Засекіна Л.В. Мовна особистість у сучасному соціальному просторі // Соціальна психологія. – К.: Вид-во Український центр політичного менеджменту. – 2007. – 5 (25). – С. 82-89.
2. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: ученик/ О.Я. Гойхман, Т.М. Надеина – М.: ИНФРА-М, 2001. – 272 с.
3. Кон И.С. Социологическая психология [Текст] / И. С. Кон – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МО-ДЭК, 1999. – 560 с.
4. Московичи, С. От коллективных представлений к социальным [Текст] / С. Московичи // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 2. – С. 83-96.
5. Deschamps J. Crossed category memberships in intergroup relation [Text] / J. Deschamps, W. Doise. In: (Ed.) Tajfel H., Differentiation between social groups: studies in the social psychology of intergroup relation, London. – 1978. – P. 541-559.
6. Echebarria Echabe A., Fernandez Guede E., Gonzalez Castro J.L. Social representations and intergroup conflicts: Who's smoking here? // European Journal of Social Psychology. -1994. – Vol. 24, № 3. – P. 339-355

7. Fiske S. T. A continuum of impression formation, from category-based to individuating processes: Influences of information and motivation on attention and interpretation [Text] / S. T. Fiske, S. L. Neuberg. In: (Ed.) Zanna M. P., *Advances in experimental social psychology*, 1990. – Vol. 23. – P. 1-74.
8. Gudykunst William, I. Lauren Gumbs. *Social Cognition and Intergrou Communication* / William Gudykunst, I. Lauren Gumbs. In: *Handbook of International and Intercultural Communication*. In: Malefic, Kate Asante and William B. Gudykunst (eds.) Newbury Park – L. – New Delhi: Sage Publication, 1989. – p. 201–207.
9. Liu J.H., Ng C.H.E.E., Loong C, Gee S., Weatherall A. Cultural stereotypes and social representations of elders from Chinese and European perspectives // *Journal of Cross-Cultural Gerontology*.-2003. – Vol. 18, №2.-P. 149-168.
10. Neisser U. *Cognitive psychology* [Text] / U. Neisser. – N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 1967. – 353 p.
11. Rogers T., Kuiper N., & Kirker W. Self-reference and the encoding of personal information / T. Rogers, N. Kuiper, W. Kirker // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 35 (9). –1977. – p. 677.
12. Tajfel H., Turner J.C. The social identity theory of intergroup behavior [Text] / H. Tajfel, J. Forgas. In: (Eds) S. Worchel, W.G. Austin, *Social psychology of intergroup relations*, Chicago. – 1986. – P. 7-24.
13. Taylor S. E. Categorical and contextual bases of person memory and stereotyping [Text] / S. E. Taylor, S. T. Fiske, N. L. Etkoff, A. J. Ruderman // *Journal of personality and social psychology*, 1978, Vol. 36. – P. 778-793.
14. Turner J. Towards a cognitive redefinition of the social group / J. Turner. In: H. Tajfel (ed.) *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge University Press. – 1982. – p. 19.